

БҮЛГҮНЧҮЛҮК ИШ ЖАСООГО АРАКЕТТЕРДИН БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ
БОЛТУРБООНУН АЛДЫН АЛУУ ЖОЛДОРУ
ПРИЗНАКИ ПОДГОТОВКИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ АКТОВ И ПУТИ ИХ
ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ
THE SIGNS OF PREPARATION OF TERRORIST ACTS AND THEIR PREVENTION

Аширалиев А. – ЖАМУ
Шамиев Ж.Б. – ЖАМУ
Эшбаев А.А. – ЖАМУ, ЖАК

Аннотация: Макалада бүлгүнчүлүк иштерди даярдоонун негизги белгилери, кадимки жарандар же атайын кызматтардын табуусу бүлгүнчүлүк ишти болтурбоосу же зыяндуу кесепеттерин азайтуусу каралган.

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные признаки подготовки террористических актов, обнаружение которых обычными гражданами или специальными службами, позволили бы предотвращения террористического акта или уменьшения вредных последствий от него.

Annotation: This article describes the main features of preparation of terrorist acts, the detection of which regular citizens or special services, would prevent a terrorist act or reduce the harmful effects from it.

Ачкыч сөздөр: бүлгүн, бүлгүнчүлүк, прогрессивдүү стратегия, консервативдик стратегия, бүлгүнчүлүк түрлөрү, жарылып кетүүгө шектүү нерсе.

Ключевые слова: террор, терроризм, прогрессивная стратегия, консервативная стратегия, виды терроризма, вещь подозрительный к взрыву.

Key words: terror, terrorism, progressive strategy, conservative strategy, types of terrorism, prophetic suspicious explosion.

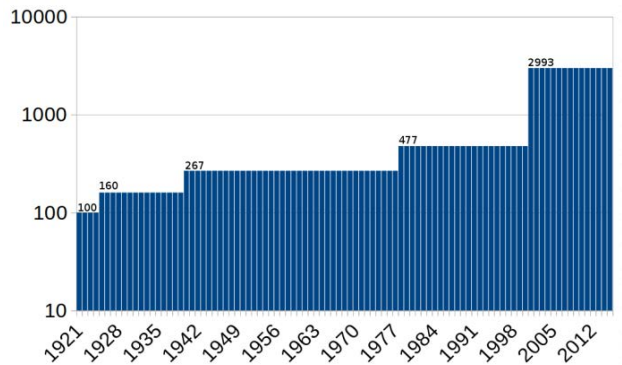
Алгач адам баласы жаратылыш кырсыктарынан, социалдык деп эсептелген согуш кырсыктарынан көп жабыркаган болсо, азыркы мезгилде, өнөр жайдын, техникалардын пайда болушу менен технотектүү кырсыктардан (айрыкча автокырсыктардан), социалдык адилетсиздиктерден пайда болгон бүлгүнчүлүк (терроризм) кырсыктарынан көбүрөөк жабыркап келатат. Ошондуктан, бүлгүнчүлүк коркунучтары жана алардан сактануу жолдорун, ыкмаларын изилдөө азыркы мезгилдин көйгөйлүү маселелеринин бири болуп эсептелет.

Бүлгүнчүлүк түрлөрү жана анын негизги себептери

Жаратылыш кырсыгы –табийаттын мыйзам ченемдүүлүгү менен болуп, адамдан көз каранды эмес, бирок, жер титирөө сыйактуу кээ бирлеринен башкасынын алдын ала болоорун болжолдосо болот. Технотектүү кырсык – адам жасаган техникадан, технологиядан пайда болгондуктан, аларды болтурбай койуу адамдан көз каранды, адам анын алдын алып, болтурбай койсо болот. Социалдык кырсыктын бир түрү болгон согуш кырсыгы – алдын ала белгилүү нерсе, анткени согушуучулар бири-биринин кимдер экенин, эмне үчүн согушуп жатканын жакшы билишет.

Социалдык кырсыктын дагы бир түрү болгон *бүлгүнчүлүк* (террористтик) кырсык-тар – адамга берилген акылын, атайын адамды жана ал жашаган коомду коркутууга, дүрбөлөңгө салууга, ал түгүл, бир эле аракет менен көп адамды атайылап өлтүрүүгө багытталган, адамдын адамдык жаратылышына каршы келген, тутумдук (системалык) эмес,

күтүлбөгөн убакта жана күтүлбөгөн жерде болгон кырсык түрү катары, жылдан-жылга дүйнөлүк масштабда коркунучтуу болуп баратканы төмөнкү сүрөттөн айкын байкалып турат.

Дүйнө жүзүндөгү бүлгүнчүлүктөн каза болгон адамдардын жылдар аралыгындагы орточо санынын өсүшү.

Көрүнүп тургандай, 1921-1925 жылдар аралыгында бүлгүнчүлүктөн каза болгон адамдардын жылдык орточо саны 100 адамды түзсө, 2000-2012 жылдар аралыгында 3000ге жакын адамды түзөт экен. Башкача айтканда, акыркы 100 жыл ичинде бүлгүн-чүлүктөн курман болгон адамдардын жылдык орточо саны 30 эсеге көбөйүптүр.

Бүлгүн (Террор) – (лат. *коркутуу*) – карапайым элди же жалпы эле коомду байлыгын тартып алуу, жеке адамды өлтүрүү же көптөгөн адамды кыруу жолу менен коркунучта кармап, талаптарга баш ийдирүү аракети.

Бүлгүнчүлүк (Терроризм) – бүлгүндү дайыма жүргүзүүгө негизделген сайасат. Бул сайасатты:

- бүтүндөй мамлекеттик аппарат карапайым элге, же башка пикирдеги сайасатчыларга же алардын тобуна карата;
- жеке адам же адамдардын уйушулган тобу мамлекеттик аппаратка, кандайдыр бир сайасатчыга, жеке ишкерге, ишкана-мекемеге же башка бир топторго карата колдонушу мүмкүн.

Азыркы ар түрдүү булактардан алынган маалыматтарга таянсак, бүлгүнчүлүктүн төмөнкү түрлөрү кеңири колдонулууда:

- бычак менен чабуул жасоо.
- балта же мачете (кылыч сымал балта) менен чабуул жасоо.
- мылтык менен чабуул жасоо.
- адамдар жашаган үйлөрдү, көп кабаттуу мекемелердин имараттарын, метро, учак, поезд, автобус сыйактуу ири унаа каражаттарын жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- шейит кемерин колдонуп, өзүн өзү жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- аскер граната же атайын колдо жасалган жарылгыч түзүлүштү колдонуп жардырып жиберүү менен чабуул жасоо;
- чоң же кичине автомашиналарды күүлөп айдап, эл көп топтолгон жерге салып, тебелетип, урдуруп жиберүү менен чабуул жасоо.

Жогорудагы ыкмалардан сырткары уулуу химиялык заттарды же газдарды колдонуп, аба же суу аркылуу чабуул жасоо сыйактуу бүлгүнчүлүк аракеттер жасалып, адамдар арасында эбегейсиз көп курмандыктарды алып келүүдө.

Адамзат ойлоп тапкан согуш куралдарынын ичинен эң коркунучтуусу жана зыйандуусу болгон өзөктүк (ядролук) бомбаларды согушта эмес, карапайым элдин арасында

бүлгүнчүлөр тарабынан колдонуу коркунучу да чындыкка жакында келатканы өтө өкүнүчтүү жана кооптуу.

Бүлгүнчүлүк (террордук) иш аткаруу мүнөзү бойунча төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

- уйуштурулбаган жекече (бирөө башка бирөөгө өчөшүп калып, өч алуу максатында же башка себептерден).
- адамдар тобу менен уйуштурулган (улутчулдук, динчилдик сайасий жана башка негиздерде).

Азыркы бүлгүнчүлүктү изилдөөлөр көрсөткөндөй, алардын негизги себептери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- бир улутту экинчи бир улутка салыштырып, бийик койуу, артыкчылыгы бар деп эсептөө жана ал артыкчылыкты тутумдук түрдө тарпилеп туруу;
- бир динди экинчи бир динге карата артыкчылыгы бар деп эсептөө жана аны ар түрдүү маалымат булактары аркылуу тутумдук түрдө жарыйалап туруу;
- бир идеологиянын экинчи бир идеологияга карата артыкчылыгы бар деп эсептөө ж.б.

Байкалып тургандай, улуттун, диндин, идеологиянын жана сайасаттын маселелерин кароодо, талкуулоодо, окутуп үйрөтүүдө жана башка аларга карата жасалуучу аракеттерди жасоодо жогорку мадани-йаттуулукту, сылык-сыпайылыкты, өз ара сыйлашууну сактоо, бүлгүнчүлүк болтурбоонун эң зарыл шарттарынын бири болуп эсептелет.

Бүлгүнчүлүктөн элди коргоо негиздери

Азыркы мезгилде, дүйнө жүзүндөгү мамлекеттерде бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүү стратегиясынын негизинен 2 түрү колдонулат:

• *прогрессивдүү стратегия* – бүлгүнчүлөр менен эч кандай сүйлөшүүлөргө, соодалашууга барбастан, тынымсыз айоосуз күрөш жүргүзүп, аларды түп тамырынан бери жок кылууга багытталган стратегия. Бүлгүнчүлүккө каршы күрөштү Россия Федерациясы менен өнөктөштүктө жүргүзгөн Кыргызстан негизинен ушул стратегиялык багытты карманат.

• *консервативдик стратегия* – бүлгүнчүлөр менен сүйлөшүүлөргө, кээ бир учурларда соодалашууларга да барып, алардын кээ бир талаптарын аткарууга да жол берген стратегия. Стратегиянын бүл түрүн негизинен өнүккөн өлкөлөрүнүн көпчүлүгү, өз жарандарын бүлгүнчүлөрдүн туткунунан бошотуп алуу үчүн колдонушат.

Эки стратегияны тең төгөрөгү төп келишкен (идеалдуу) деп эсептөөгө болбойт. Анткени абалга жараша, бүл дүйнөдө эң кымбат деп эсептелген *адам өмүрүн* сактап калуу үчүн прогрессивдик стратегиянын да, консервативдик стратегиянын да элементтерин айкалыштырып колдонууга туура келип калышы ыктымал.

Бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүүнү жеке эле мамлекеттик органдарга жүктөп койуу да туура эмес, анткени бүлгүнчү дайардык иштерин дайыма карапайым элдин арасында аткарат. Ошондуктан, карапайым эл да айланасындагы өзгөрүүлөргө, адамдардын мүнөзүнүн кескин бурулушуна, тегерек четке келген чоочун адамдарга жана алардын жасап жаткан иштерине, аларга байкатпастан саресеп салып жүрүүгө үйрөнүшү зарыл.

Бүлгүнчүлүк аракетти боолгоп же байкап калган жаран алдын ала тийешелүү органдарга, этияттык менен кабар жеткирүүнү кылдат аткара билиши зарыл. Кабар берүүнү кылдаттык менен аткарбаса, бүлгүнчү шек санап калып качып кетиши же кабар берген жарандын, анын бала-чакасынын, тууган уругунун өмүрүнө коркунуч алып келиши мүмкүн.

Бүлгүнчүлүк жасоого болгон аракеттер тууралуу кабар алган тийешелүү мамлекеттик орган, кабардын жана кабарчынын сырын купуйа сактап, бүлгүнчүнүн артынан тынымсыз сайа түшүп, чалгындап, эгерде коркунуч өтө чоң болсо, аны тез арада жок кылуусу зарыл.

Бүлгүнчүлүккө каршы күрөшүүдө дүйнө жүзүндө бир топ тажрыйба топтолуп, алардын негизинде бүлгүнчүлүктөн коргонуучу коопсуздук сунуштары жана эрежелери иштелип чыккан.

Зарыл болгон жалпы сунуштар төмөнкүлөр:

- шек жаратуучу адамдарга, заттарга жана башка майда-барат нерселерге саресеп сала жүрүү, коркунуч байкалган болсо токтоосуз, кылдаттык менен тийешелүү органдарга кабар берүү;

- эч качан тааныш эмес адамдардан бир нерсе салынган баштык же түйүнчөк кабыл албоо, тааныш адамдар берген болсо ичинде эмне бар экенин тактап койуу, өзүңдүн колуңдагы баштыгыңды кароосуз калтырбоо;

- ар бир үй-бүлөдө, өзгөчө кырдаал болсо кандай аракеттерди жасоо мерчеми (планы) болуусу жана ар бир үй-бүлө мүчөсү бири-биринин даректерин билүүсү (телефон, электрондук дарек ж.б.)

- чектен чыккан абал же өзгөчө кырдаал болуп калса, үй-бүлө мүчөлөрү кайсы жерде жолугуу керек экендигин алдын ала белгилеп койуу;

- эгер жарандар жалпы көчүрүлүп (эвакуация) жаткан болсо, эң зарыл буйумдарды жана документтерди өзү менен ала жүрүү;

- кайсы имаратка кирбесин, дайыма кошумча чыгуучу эшиктери кайсы жакта экенин белгилеп койуу адатын ар бир жаранда пайда болуусун калыптоо;

- ар бир үйдө пайдубал астына кирүүчү жана чатырына чыгуучу көзөнөктөрдү кулап, мөөрлөп койуу, кирүүчү негизги эшикке атайын белги (код) менен ачылуучу кулпуларды жана сүйлөшүүчү орнотмолорду койуу, тепкич айанттарында тоскоол кылуучу, ири өлчөмдөгү нерселерди койбоо;

- үйдүн жашоочулары үйдүн тегерегине тынымсыз саресеп салып, жаңы адамдардын келип калганын, таанымал эмес машиналардын туруп калганын, кап, кутуча же башка жабык идиштер менен белгисиз жүктөр түшүрүлүп же жүктөлүп жатканын байкап, сак болуу;

- эгерде үйдө жарылуу, өрт же башка кыйроо болгон болсо, эч качан лифтке түшпөө, аны колдонбоо;

- кандай гана чектен чыккан абал же өзгөчө кырдаал болбосун, дүрбөлөңгө түшүп, адастап калбоо.

Жарылып кетүүгө шектүү нерселерди байкап калгандагы аракеттер

Акыркы учурларда бүлгүнчүлөр: коомдук эс алуучу жайларда, ишканалардын кире бериштеринде, соодо борборлорунда, аэропорттордун, авто жана темир жол вокзалдарынын күтүү залдарында, үйлөрдүн тепкич айанттарында, лифттерде, сейил бактарда ж.б. жайларда: баштыкка салынган, түйүнчөккө түйүлгөн, атайын таңгакталган нерселер түрүндө же телефондун, балдардын ойунчугунун, ж.б. адам кызыга турган нерселердин ичине катылган жардыруучу заттарды калтырып кетишүүдө.

Мындай нерселерди байкап калган адам төмөндөгү туура аракеттерди жасоосу зарыл:

- мындай нерсе бул жерде турбашы керек эле деп эсептеген адам, маани бербей, байкамаксанга салып өтүп кетпеши керек;

- мындай шектүү нерсени коомдук унаада байкаган болсо анын жанында тургандардан сурап, кимге тийешелүү экенин аныктоо зарыл. Аларга тийешелүү болбосо ал нерсе тууралуу айдоочуга билдирүү керек;

- шектүү нерсе үйдүн кире беришинде же тепкичтер айантында байкалса, кошуналардын баарынан кылдаттык менен сурамжылоо керек. Эгерде ал эч кимге таандык болбосо, тез арада милицияга же башка тийешелүү кызматтарга кабар берүү керек;

- эгерде шектүү нерсе ишкананын, мекеменин жанында же ичинде, эс алуу багынын аймагында же башка эл көп топтолгон жерде байкалса, алардын кароолчуларына же жетекчилерине кабарлоо зарыл.

Жогоруда келтирилген бардык учурларда, коопсуздук эрежелерине ылайык:

- шектүү нерсеге жакындап барууга, ачып көрүүгө, ордунан жылдырууга тыйуу салынат;

- байкаган убакытты белгилеп койуу зарыл;

- шектүү нерсеге адамдарды жакындатпоого болгон аракеттерди жасоо керек;

- шектүү нерсени байкап калган адам, өтө маанилүү күбө катары, ыкчам тергөөчү топ келгенге чейин күтүп туруусу зарыл.

Ата-энелер, балдар өмүрү үчүн жооптуу инсан катары, көчөдөн, лифттен, тепкичтер айантынан башка жерлерден таап алган нерсе, коркунуч гана эмес, өлүм да алып келиши мүмкүн экенин балдардын көнүлүнө салып, кулагына куйуп, түшүндүрүп турушу зарыл.

Эгерде коопсуздук күчтөрү бүлгүнчүлүккө каршы аракеттенип жатканын билинип же байкалып калса, оозду ачып, кызыгып карап турбоо керек. Алар тарапка эмес, карама каршы тарапка акырын басып, кооптуу аймактан чыгып кетүү керек. Эч качан чуркап качпоо керек, анткени коопсуздук күчтөрү кылмышкер качып баратат деп атып салышы мүмкүн.

Барымтага алынган учурдагы аракеттер

Бүлгүнчү кылмышкерлер тарабынан ар кандай эле адам же адамдар тобу барымтага алынып калышы мүмкүн. Барымтадан тирүү кутулуп чыгуу үчүн кандай туура аракеттерди жасоо зарыл экенин ар бир жаран билиши зарыл.

Барымтага алынган адам (адамдар), туткундап алган кылмышкер сөзсүз өзүнүн (сайсий, диний, идеологиялык, өч алуучулук ж.б.) максатын ишке ашыруу үчүн бийлик органдары же күч түзүлүштөрү менен соодалашаарын эстен чыгарбашы абзел.

Барымтага алынгандан кийинки соодалашуу учуру узакка созулушу мүмкүн экенин эске алып, барымтадагы адам туура эмес аракет жасап, кылмышкердин каарына калып, бөөдө эле өлүмгө кабылып калбашы үчүн төмөнкү эрежелерди сакташы зарыл:

- барымтадагы адам (адамдар) күтүүсүз тез кыймылдарды, кыйкырык-сүрөөндөрдү жасабашы керек. Мындай аракеттер, кылмышкерлерди козутуп, каардантип, курал колдонуп, бираар жарым туткунду өлтүрүп жиберилине да шылтоо болуп калышы мүмкүн;

- бүлгүнчүлөр көздү, оозду таңып, колго кишен салып же аркан менен чырмап койушу мүмкүн экенине алдын ала дайар болуп, аларды жасап жатканда каршылык көрсөтпөө керек;

- барымтадагы чыдагыс шарттарга, мазактоолорго, басынтууларга, кордоолорго сабырдуулук менен чыдап, кылмышкерлер менен кайым айтышууга, алардын көзүнө тике кароого жол бербөө керек. Алар менен кайым айтышуу, көзүнө тике кароо да бүлгүнчүнү козутуп, каардантип жиберилиши мүмкүн;

- кереги жок эрдик, каршылык көрсөтүп, кылмышкерди куралсыздандырууга, эшик же айнекти көздөй качууга жол берилбеши керек, анткени мындай аракеттер сөзсүз адам өлүмүнө алып келээри шексиз;

• эгер бүлгүнчү кылмышкер адамды (адамдарды) “барымтага алындыңар, бөлмөдөн (имараттан) сыртка чыккыла” десе, каршылык көрсөтпөй, сыртка чыгуу абзел, бирок, сыртка чыктык деп качып кетүүгө аракет жасабоо керек;

• эгерде адам кичине баласы менен бирге барымтага алынган болсо, ал адам эң биринчи баланы ок атылса тийбей турган, буйгат жерге жайгаштырып, мүмкүнчүлүк болушунча андан алыстабоого аракет жасоо зарыл;

• токтоо, дүрбөлөңгө түшпөстөн, зарыл болгон учурда бүлгүнчүнүн талаптарын кайыаша айтпай, аткаруу аракетин жасоо керек;

• шыпаагердик жардам зарыл болгон учурда бүлгүнчүгө токтоо жана кыска сүйлөп, сурануу керек. Уруксат бермейинче аракет жасабай чыдап туруу зарыл.

• бүлгүнчүлөрдүн барымтадагы адамга мамилеси, ал адамдын тартибине жараша болоорун эч качан эстен чыгарбоо абзел.

Барымтада жатканда кылмышкерлердин белгилерин (бет түзүлүшүн, кийимин, сүйлөө адатын (манера), чакырма атын (кличка), бети-башындагы тырыктарын, татуировкаларын, эмне тууралуу көп сүйлөөрүн ж.б.) эстеп калууга аракет жасоо зарыл.

Барымтада калган адам, аны куткаруу аракеттери атайын күч кызматтары тарабынан тынымсыз жүрөөрүн билип, эч качан кутулуп чыгуу үмүтүн үзүп, чөгүп кетпеши керек.

Атайын күч кызматтары тарабынан барымтадан бошотуу иштери жүрүп жаткан мезгилде барымтадагы адам (адамдар) төмөнкү эрежелерди кынтыксыз сакташы абзел:

• жерге көмкөрөсүнөн жатып, каракушту салаалары кийиштирилген эки кол менен жаап алып, кыймылдабоо;

• эч качан куткаруучу атайын күч кызматкерлери тарапка чуркабоо, анткени алар бүлгүнчүлөрдүн бирөө деп эсептеп, атып салышы мүмкүн;

• мүмкүнчүлүк болсо айнектерден, эшиктерден жана башка тешиктерден алыс жакта жатып, сактануу зарыл.

Барымтадагы адам оорукчан болсо, жанында ичип жүргөн дарылары болбосо ден соолук маселеси тууралуу бүлгүнчүгө (бүлгүнчүлөргө) сылык түрдө билдирип, дары алдырып берүүгө жардам сурашы керек. Эгерде телефон менен сүйлөшүүгө уруксат берсе, сүйлөшүүнү ыйлап, арызданып баштабай, кыска сүйлөп, ток этер маалыматтарды гана берүүгө аракет жасоо керек.

Барымтага алынган күндөн баштап, ар кандай жолдорду колдонуп, (күкүрттүн даны, майда таштар, дубалга сызылган тайакчалар ж.б.) өткөн күндөрдү санап туруусу зарыл. Бир жерге камап, эшикти жаап кетип калганын сезген барымтадагы адам ар түрдүү жолдор менен (кыйкыруу, жардам суроо, айнек сындыруу, темирди каккылоо, караңгы учурда жарык берүү ж.б.) сыртка белги берип турушу абзел.

Бүлгүнчүлүккө дайардануу белгилери

Бүлгүнчүлүк иш келип эле, тез жасап, качып кетип кала тургандай көрүнгөнү менен, ал айабай татаал дайардыктарды көрүп, кылдаттык менен аткарыла турган иш экенин эске алып, аны дайардоо учурунда байкалып калуучу төмөнкү белгилер бар экенин, ар бир жаран билүүсү жана жашоо-тиричилик коопсуздугун сактоо үчүн орду менен колдоно алуусу зарыл:

• бүлгүнчүлүк объектисинин айлана тегерегиндеги абалды сүрөткө, видеого тартып, мерчемдерди, схемаларды ж.б. тарткан адамдын (адамдардын) пайда болушу;

• ошол объекттин кароолчулары, кызматкерлери менен негизсиз эле сүйлөшүүгө аракеттенип, объекттин иштөө убактыларын, ичине кирүү тартиптерин же башка бир маалыматтарды билүүгө аракеттенген адамдын (адамдардын) пайда болушу;

- көп кабаттуу үйлөрдүн пайдубал астына түшүүгө, чатырына чыгууга аракет жасаган, оңдоо-тейлөө иштерине тийешеси жок эле кишилердин пайда болушу;

- ошол объектке жасалуучу бүлгүнчүлүктүн дайардык иштеринен жергиликтүү бийликти жана тартип сактоо кызматтарын алаксытуу үчүн, жалган маалыматтардын мезгил-мезгили менен койо берилип турушу;

- ошол объект жайгашкан аймактагы улутчул, аша чапкан динчил, ууру-кески, каракчы, баңги, уйушулган кылмышкерлер тобу менен мамиле түзүп, аларга акы төлөнүүчү кызматтарды бере баштаган адамдардын пайда болушу;

- диндештеринин арасында көп өлчөмдөгү акча түшкөндүгү тууралуу мактанган адамдардын пайда болушу;

- түзүк эле өлчөмдөгү акчага, анчалык деле оор эмес жумуштарды (баштыкты, түйүнчөктү, таңылган аманатты бир жерге жеткирип берүү сыйактуу) аткартууга аракет жасаган адамдардын пайда болушу. Алардын максаты, жарылгыч заттарды башка адамдарды колдонуу менен объектке жеткиртип алуу;

- жогоруда келтирилген “пайда болгон адамдар” үчүн база катары батирлерди, жеке менчик үйлөрдү же курулуш иштерин издеген адамдардын пайда болушу ж.б.

Жогорудагы келтирилген белгилерди билген, баамчыл адам өз убагында тийешелүү кызматтарга же бийлик өкүлдөрүнө кабар берип койсо, бүлгүнчүлүк ишти болтурбай койууга, болсо дагы зыйаны аз болууга шарт түзүлмөк.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. А. Аширалиев, “Издөө-куткаруу иштерин жүргүзүү коопсуздугу”, Окуу ки-теп. – Б.-Жалал-Абад, 2016, 193 б.
2. Аширалиев А., Абдырахманов А.Ш., “Издөө–куткаруу иштерин уйуштуруу жана жүргүзүү сабагы бойунча практикалык иштер жана тапшырмалар жыйнагы”. Окуу китеп.–Бишкек – Жалал-Абад, 2015. –112 б.
3. <http://catastrofe.ru/spasateli/184-upravlenie-spasatelnimi-rabotami.html>.

Эскертүү: Кыргызча сөздөрдүн уңгусун бузбай жазуу максатында, бул макалада йоттошкон: ё, ю, я, арип-терин мүмкүн болушунча колдонбогонго аракет кылдык. Аларды ката деп эсептебеңиздер. Мисалы, башка элдердин нукура сөздөрүн сыйлап, уңгусун бузбай: Нью-Йорк, Майами, Майя, Йошкар-Ола, Йоркиир, Тойота, йод, Йойома, район, майор деп, йоттошкон тамгаларды колдонбой эле жазып, пайдаланып келатпайбызбы. Карасаң бул сөздөр жакшы эле көрүнүп, угулушу эң эле уккулуктуу болуп турбайбы.